

IVÁNYI MIKLÓS – SOÓS VIKTOR ATTILA

MINDSZENTY – ÉS „ALTERNATÍVÁI”

KRITIKAI ISMERTETÉS EGY VITAIRATRÓL¹

Virt László szociológus, katolikus hittanár fő kutatási területe a XX. század egyháztörténete, annak kiemelkedő személyiségei – a szerző Márton Áron avatott ismerője, legtöbb munkája pedig Erdély kiemelkedő püspökével foglalkozik. Hosszú időn keresztül dolgozott, illetve várt arra, hogy megjelenjen *Mindszenty és alternatívái* című könyve: a kötet előszavát 2011. november 3-án írta, maga a kiadvány viszont 2016-ban jelent meg a Napkút Kiadónál. A készülő kiadvány kéziratát 2014-ben elküldte a Mindszenty Társaságnak, hogy támogatást kapjon munkájára. Bevallotta, hogy „nem »kritikátlan« Mindszenty bíboros megítélésének ügyében”. A könyv megírásával az volt Virt László szándéka, hogy segítse a bíboros reális értékelését, a személyével kapcsolatban kialakult kommunikációs zsákutcából való kihátrálást, ahová a rendszerváltás utáni egyoldalú megítélés szorította őt. Az érdekelte a szerzőt, hogy milyen egyházat, milyen társadalmat akarunk, hiszen a példaképek meghatározzák egyház- és társadalomképünket.

Mindszenty József szerepe, tevékenysége egyre több kutatót foglalkoztat. A történészek egy része úgy viszonyul hozzá, hogy keresi benne és tevékenységében a hibát, és ha valamit ki lehet ragadni, akkor azt igyekeznek felnagyítani. Természetesen Mindszenty is ember volt, így nem lehetett tökéletes, követett el hibákat. Sokan azonban úgy tekintenek rá, úgy vizsgálják életútját, tetteit, cselekedeteit, hogy azt kivetítik korábbi és későbbi időszakokra, megpróbálják összehasonlítani más olyan személyekkel, akik vagy nem abban a helyzetben voltak, vagy nem abban a pillanatban kerültek hasonló élethelyzetbe, mint ő. Virt László szerint: „Mindszenty bíboros igényli az összehasonlítást, még akkor is, ha lehetnek apologetái, akik ezt elutasítják. Össze lehet hasonlítani például Márton Áronnal, Wyszyński bíborossal, Beran és Tomášek prágai bíboros érsekekkel... Mindszenty bíborosnak vannak alternatívái, mert vannak – nem akármik! –, akik bizonyos dolgokról, nem mellékesekről, másképp gondolkodtak. Mindszenty bíboros tárgyilagos értékelése az ő értékeit emeli ki azáltal, hogy nem próbálunk másokat övele elárnyékolni, főképpen nem próbáljuk mércévé emelni őt.” Recenzensek nem tekintik magukat sem apologetáknak, sem védőügyvédeknek, úgy véljük azonban, hogy párhuzamba állítani lehet, talán még összehasonlítani is történelmi

1 VIRT László: *Mindszenty és alternatívái. Szubjektív irat.* [Barankovics István, Belon Gellért, Josef Beran, Endrey Mihály, Márton Áron, Nagy Ferenc, Prohászka Ottokár, Shvoy Lajos, František Tomášek, Varga Béla, Stefan Wyszyński.] Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2016. 448 old.

személyeket, de Mindszenty esetében, ahogy másnál sem, nem beszélhetünk alternatívákról, hiszen más adottságokkal, más tapasztalatokkal, más élethelyzetben élve tevékenykedtek, akár csak azok az egyházi, közéleti személyek, akiket a kötet alcímeként felsorolt a szerző.

A Magyar Katolikus Egyház mindenkori vezetője nem egy a püspökök közül; nem egy egyházmegyéért, nem is a magyar egyházért, hanem annál sokkal többért felelős, és küldetése, hogy többekhez szóljon, ez pedig a világ teljes magyarsága, függetlenül attól, hogy milyen felekezetihez vallja magát, vagy melyik országban él. Így egy egyházmegyéért vezető püspök, mint Prohászka Ottokár, lehet, hogy lánglelkűbb és képzetesebb püspök volt, de mégiscsak kisebb felelősséggel, ugyanígy Shvoy Lajos esetében is, aki bár sok megpróbáltatást, nehézséget kellett, hogy elszenvedjen, de mindkettejük esetében a székesfehérvári egyházmegye volt az az egyházi közeg, ahol felelősséget viseltek. Ugyancsak furcsa összehasonlítani egy egyházi személyt civil, világi politikusokkal. Hiszen akár Barankovics István, akár Nagy Ferenc személyére tekintünk, az ő szerepük egy párt vezetésére, vagy egy ország irányítására vonatkozott, de ők evilági felfogásban, (aktuál)politikai szerepkörben tevékenykedtek. Még érdekesebb akár a cseh Josef Beran, František Tomásek, vagy a lengyel Stefan Wyszyński és Mindszenty összevetése, hiszen más nép, más egyházszervezet vezetői voltak. Máshogy viszonyult a cseh vagy a lengyel Kommunista Párt az egyházhoz, így más reakciókat is váltottak ki. Arról nem is beszélve, hogy azok a kérdések, felmerülő helyzetek, melyekben a szerző összeveti őket, nem teljesen teszik lehetővé a problémamentes összehasonlítást, hiszen például az államhoz hű, lojális békepapság rendszere másként működött és mást jelentett Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon.

Hogy mely személynek volt egy adott kérdésben igaza, melyikük mondott helyesebb, jobb véleményt, mint Mindszenty, érdekes felvetés. Recenzenseknek kutató történészként nem feladatuk az ítélkezés, a megítélés. A „kinek volt igaza” kérdésföltevés ugyanúgy történelmietlen, mint a „mi lett volna, ha” kérdést feltenni. Nem tudjuk megítélni, hiszen nincs két teljesen egyforma helyzet. A komparatiztika, az összehasonlító történetírás bő 100 éves tudományos tradíciója elsősorban kortárs társadalmi jelenségeket hasonlít össze, és csak elvéve személyeket – így a könyv alapvető módszertani elvét jogosan lehet kritizálni, e képet azonban alább árnyalni kell.

Mielőtt tartalmi kérdésekre térnénk, el kell időznünk a kötet műfajánál: a szerző alcímként művét szubjektív iratnak minősíti, és ezt az önértelmezést komolyan kell venni. Természetesen e jelzővel a recenzensek nincsenek kisegítve, hiszen a szubjektív irat ellentéte az objektív irat lenne, de mit is jelenthet ez műfajilag? Apologetikai versus tudományos irat? Esetleg mindkettő? Szerencsére a szerző ad támpontokat: a mű célja ugyanis Virt szerint Mindszenty gondolkodásának és cselekvéseinek rekonstruálása, kutatásának elsődleges forrásbázisát pedig Mindszenty iratai, publikációi, körlevelei, levelei alkotják: a szerző azt ígéri, ő a tények alapján szándékozik könyvét felépíteni, és az is érződik, hogy elsősorban az érzelmi megközelítések ellenében foglal állást. (5–6. old.) Ez alapján tudományos műnek ítélnénk a kötetet, de hogy itt nem szabályos egyháztörténeti munkával állunk szemben, azt maga a szerző is jelezni kívánja: „lesznek olyan pontok, ahol nem tudok majd őrizkedni a személyes véleménynyilvánítástól” – így Virt László, aki szerint ezért is tekinti alkotását szubjektív iratnak. (6. old.)

Természetesen elidőzhetnénk azon, mit is jelent a humán tudományokban az objektivitás fogalma – ez már Weber előtt is kulcsfontosságú kérdés volt a történetírásban is –, de nem tesszük: csak utalunk rá, hogy objektív és szubjektív különválasztása (társadalom-

és/vagy humán)tudományos szövegekben elsősorban világosan lefektetett módszertant jelent, s ennek a módszertannak érvényesítését a kutatás egésze alatt. Továbbá kapcsolódást a korabeli tudományos diskurzushoz, mely magában foglalja a korábbi és kortárs kutatások főbb irányainak ismeretét, valamint a szándékot e viták kritikus továbbvitelére. Virt László kötete ezt a szempontot recenzensek szerint kielégíti: módszertana – fentebb láthattuk – némileg vitatható, a kötet 448 oldala azonban összesen 696 lábjegyzetet tartalmaz, melyekben a szerző a tudományos szövegeknek megfelelő hivatkozásokkal él. A felhasznált szakirodalom azonban meglehetősen szelektív, s kevésbé merít a gazdag egyháztörténeti kutatások rendelkezésre álló tárházából. Ugyanakkor utalnunk kell rá, hogy a nézőpont korántsem semleges, hanem bizonyos szempontból apologetikai: Virt ugyanis célul tűzi ki azt is, hogy a bíboros életművében különválassza a „feltétlen értékeket, és azt, amiben nem követhető. Cél az is, hogy példaképeink gazdagságára felhívjam a figyelmet.” (8. old.) E rövid idézetből kiderül: a szerző elsősorban a vallásos értékrendű olvasókra apellál, sőt kifejezetten a katolikus vallással szimpatizálókra, kötete későbbi fejtegetéseiben ugyanis több ízben teológiai gondolatmenetekkel él, valamint olyan (vallásos) axiómarendszer használ, amely a nem hívő olvasótól idegen lehet. Így válik érthetővé Virt László tanulmányának kettőssége: egyrészt a törekvés a lehető objektív történetmesélésre, a tudományos módszer alkalmazására, az általa elemzett életművek sokrétűségének bemutatására; másrészt pedig olyan finom apologetika művelésére, amely kifinomult érvekkel igyekszik az olvasót orientálni, és példák seregével demonstrálni, hogyan lehet a múlt megértésén keresztül a jelen egyházi életét jobbitani. Mivel recenzensek történész szemmel olvasták a kötetet, talán nem döntő hermeneutikai hiba, ha az alábbiakban szerző kéziratának történeti-egyháztörténeti aspektusát kommentálják, fenntartva, hogy így Virt László tanulmányának csupán egyfajta olvasatát fogják adni.

A kötet első része „Az ember és jogai” címet viseli. A szerző antropológiai felütéssel kezd, és igyekszik elemezni Prohászka Ottokár, Márton Áron és Belon Gellért ember-képét: a rekonstrukciós kísérlet nem véletlen, hiszen erre alapozva történik az említett püspökök emberi jogokkal kapcsolatos állásfoglalásainak bemutatása. Virt szerint Prohászka Ottokár és Márton Áron bár különböző módokon, de állást foglaltak az emberi jogok mellett, Mindszenty esetében a praxisra helyezi a hangsúlyt, szerinte nála az elvi állásfoglalásoknál hangsúlyosabbak a gyakorlati mozzanatok, kiállások. (19–20. old.) Nem kérdés, hogy az emberi jogoknak nagy szerepük lesz a kötet szereplőinek életében: hiszen az (univerzálisan) felfogott emberi jogok a XX. században rengetegszer szenvedtek sérelmet, és a kötet középpontjában álló Mindszenty esetében e témakör ténylegesen fontos. Virt ezután tér rá vizsgált szereplőinek az állammal, rendiséggel és abszolutizmussal kapcsolatos nézeteire, majd demokrácia-felfogásukat elemzi, melyet a kollektív jogfosztással szembeni kiállások elemzése követ. A szerző eszmetörténeti háttérrel is vázol: szerinte liberalizmus és abszolutizmus „jegyben jár” egymással, hisz előbbi utóbbi ellenhatásként született (24. old.), így együtt tárgyalásuk szükséges. Természetesen ez az állítás a kontinentális liberalizmusra némi megszorítással áll, de például az angolszász inkább a rendi állammal szemben született, innen érthetjük, hogy míg az angol liberalizmus államminimalizáló attitűddel rendelkezett – szabadulandó a feudális kötöttségek örökségeitől – a kontinentális és magyar változat a modernizáló állam koncepcióját támogatta. Maga a tény, hogy Virt liberalizmus-olvasatát – amúgy Prohászka eszméit elemezve – eszmetörténeti ellenhatásként alakítja ki, nagyon fontos és érdekes megközelítés, nagyjából ezen a vonalon haladt Szabó Miklós is a rendszer-

váltás derekán. Ami némi zavart támaszthat ebben az értelmezésben, az a liberalizmus sajátosan XIX–XX. századfordulós keresztény értelmezésének Virt általi axiomatikus használata: közismert ugyanis, hogy a nagyjából a századfordulón startoló antiliberális mozgalmak (szocializmus, keresztényszociális mozgalom, szélsőségesen nacionalista ideológiák) mind a liberalizmus ellenében foglaltak állást – és gyakran úgy tűnik, Virt is ezt a leegyszerűsítő képet használja, amikor hőseivel – például Prohászkaival – együtt kritikus állításokat tesz. De soha nem szabad elfelejteni: ez egy speciális vitaszituáció eredménye volt, mint ahogy a honi liberalizmus sem volt minden esetben olyan egyértelműen kritizálható rendszer, amint azt Prohászkaék kortársként látták. A honi szabadelvű állam erodálódása, majd kimúlása ugyanis rengeteg megoldatlan problémát zúdított ugyan az utókorra, de ezeket a problémákat az antiliberális mozgalmak – és itt talán bizonyos szempontból kivétel a kereszténydemokrácia, keresztényszociális gondolat eszmerendszere – finoman szólva sem tudták hosszú ideig kezelni. Mint ahogy a magyar polgárosodás aranykorának ország- és főváros-építő teljesítményét sem sikerült sokáig felülmúlni.

A demokrácia-felfogások kapcsán már szóba kerül Prohászka, Belonon és Márton Áronon kívül Shvoy Lajos és Barankovics István is, valamint Mindszenty. Virt szerint az „alternatívák” demokráciával kapcsolatos – alapvetően pozitív – állásfoglalásaival szemben Mindszenty kétértelműen nyilatkozott 1945-ben a kérdéskörrel, kritizálva a többpártrendszert. Virt állítását Mindszentynek döntően egy cikkére alapozza, amely azonban alapvetően nem politikai természetű, hanem az egyházközségi élet reformjáról szól. Az inkriminált mondat tényleg nem egyértelmű, de nem is tűnik kifejezetten demokrácia-ellenesnek – és ezt Virt is kiemeli. Egyébként pedig Mindszenty 1945 utáni megnyilatkozásai – beszédei, körlevelei – demokrácia-pártiak. Hogy egy XX. századi római katolikus püspök mit is gondolt a demokráciáról, fontos kérdés, de maga a demokrácia eszméje a magas klérusban soha nem volt kifejezetten népszerű, a gondolatot a kereszténydemokrácia hozta be a köztudatba a századelőn. De bármit is gondolt Mindszenty emez elméleti kérdésről, konkrét cselekvése mindig a totalitarizmusok ellen irányult: ezt a szerző is fontosnak tartja hangsúlyozni. (40. old.) Az egész elemzésnek talán itt is az lehet a legfőbb gyengesége, amit a liberalizmus kapcsán is felvetettünk: ugyanis legalább pár oldalban reflektálni kellett volna arra a kérdéskörre, hogy az egyes szerzők demokrácia-fogalmi eltérnek, és maga a demokratizmus eszmerendszere sem olyan egyértelműen meghatározható. Egy példa: a kortársak által sokat kritizált liberális eszme nagyjából az 1870-es, 80-as évektől önmagát a túlzott demokratizmusmal szemben határozta meg, azaz nem preferálta a választójog kiterjesztését, censusokkal élt, ugyanis az általános és titkos választójog bevezetésétől a politikai szélsőségek megerősödését várta – ami például meg is történt Ausztriában, ahol 1907-ben bevezették azt, s melynek eredményeként az osztrák államterületen a szabadelvű éra egy választás alatt megbukott. Erről Tisza miniszterelnök tanulmányok sorát publikálta, de például Mindszenty kapcsán akár azt is feltételezhetnénk, hasonló alapállásból távolságot tartott a demokráciától – mint ahogy ma úgy gondoljuk, talán esetében nem ez volt a döntő pont; de legalább is elmélyültebb kutatásokra volna szükség a biboros eszmei arcélének megnyugtató rekonstrukciójához. Az üldözöttekért való kiállások ismertetése pontos és sokrétű, itt Mindszenty is nagyon fontos szereplőként jelenik meg. (74–82. old.)

A könyv második része a „Háborúk és diktatúrák ellen” címet viseli, mely elsősorban az államok működéséről – pontosabban működési zavarairól – szól, azaz Mindszenty és alternatíváinak a korabeli gondolataival, állásfoglalásaival, cselekedeteivel kapcsolatos. A

könyv ezen része támaszkodik a korábban kifejtettekre, ehelyütt viszont az első és második világháború, majd a berendezkedő kommunista hatalom és az érintett egyházi személyek konfliktusait vázolja a szerző. Az állásfoglalások egyértelműek: Prohászka (88–89. old.), Márton Áron (91–98. old.) mind állást foglaltak a háborúk ellen, mind elméleti, mind gyakorlati síkon. Virt alaposan bemutatja Shvoy és Mindszenty tevékenységét is, a német megszállás, majd a Szálasi-éra alatti erőfeszítéseiket, hogy Serédi hercegprímást megfelelő kiállásra bírják. Virt ír Mindszenty nyilasok által történt letartóztatásáról is (105. old.), és arányosan számol be az ilyen-olyan módon a nációkkal kollaboráló egyházi személyek tevékenységéről is. (106. old.) Amikor Virt áttér a kommunizmus megítélésének elemzésére, leszögezi, hogy ő mindkét totalitárius eszmerendszert – és politikai alakulataikat – egyaránt elítéli, így fasizmus/nácizmus és kommunizmus között nem tesz kivételt. (109. old.) Ez a koncepció üdítő, és érvei is akceptálhatóak: ha némi rövid utalásokat tett volna a szerző a totalitarizmus-vitákra, esetleg Arendt vagy Nolte működésére, a leírás teljesnek mondható lett volna, de az elvi alapvetés így is teljesen elfogadható. Hogy a kötetben elemzett egyházi emberek a kommunista ideológiáról és gyakorlatról lesújtó képet alkottak, természetesen borítékolható: mind Prohászka, mind Márton Áron, de Mindszenty is elvi alapállásból utasították el az eszmét, mely 1917-től tényleges politikai realitás lett, s a Tanácsköztársaság a honi adaptációt is végrehajtotta. Szerző elemzése több ponton nagyon eredeti: Prohászka és a Tanácsköztársaság kapcsolatát például egy kéziratban maradt – mert állami vétóra ki nem hirdethetett – körlevél alapján ismerteti, melyben az amúgy a honi keresztényszociális gondolat úttörője lefektette, hogyan, s milyen mértékben működhetnek együtt a hívek az állammal. (125–126. old.) Virt az állásfoglalások ismertetése után az 1945-ben berendezkedő „ateista állam” és az egyház korántsem konfliktusmentes kapcsolatára tér át: evidens, hogy e rész egyik központi kérdése a római katolikus egyház és a berendezkedő pártállam tárgyalásainak – pontosabban azok elmaradásának – kérdése: hogy 1948-ra megmerevedtek a „frontok”, közismert tény, melyben kétségtelenül Mindszentynek is döntő szerepe volt. Ugyanakkor történetírásunk e kérdésben nem tud egyértelműen nyilatkozni: elképzelhető ugyanis, hogy egy idejekorán megalkotott megegyezés valaminő pozíciókat kiharcolt volna a honi egyháznak, ugyanakkor jó érvek szólnak amellet, hogy egy ilyen aktus nem módosított volna jelentősen a kommunista állam térfoglalásának történeti léptékű folyamatán. Virt is érzi e dilemmát, viszont mintha a megegyezés-keresőkkel értene egyet: Márton Áron is letette az esküt a román államnak, azt a hívek mégsem rótták fel neki, sőt, el is felejtődött az egész processzus – így Virt, ami valószínűleg igaz is, más kérdés: ha nem teszi le Márton amazt, bármi is másként történt volna? Hiszen az erdélyi főpapot is letartóztatták nem sokkal később, mint ahogy a későbbi magyar megállapodást aláírók közül is sokan találták magukat börtönben rövid időn belül. (130–134. old.) Virt e ponton kitekint a térségre is: Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia és Lengyelország római katolikus egyházainak hasonló dilemmáit ismerteti, melyek megerősítik a szerzőt a tárgyalások fontosságáról, s azok elvi okokból való elutasítását egyértelműen Mindszenty hibájaként rója föl. (138–139. old.) E vitákhoz képest a békepapság megítélése kevésbé fontos témakör, de annak bemutatásával a szerző árnyalja könyve szereplői gondolkodásának bemutatását. (140–158. old.)

A kötet harmadik része „Az egyház megújulásra szorul – a lelkipásztori keret” címet viseli, és benne a szerző széles tablóját vonultatja fel azon kihívásoknak, melyeket a modernitás beköszönte zúdított egy alapvetően tradicionális, erősen hierarchizált intézményre. Prohászka és Márton Áron szövegei alapján rekonstruálja azt a kritikai attitűdöt, amely az

egyház reformjáért folyó harc egyes stációit is jelenti: azaz Virt – meglehetősen jogosan, bár kissé teleologikusan – a két főpapot a második vatikáni zsinat hazai előfutárainak tekinti, kritikus megfontolásaikat pedig ebbe az értelmezési keretbe ágyazva mutatja be. (166–214. old.) Mindszenty Virt szerint elvi szinten kevésbé reflektált a katolikus megújulás témájára, gyakorlati érdemei azonban voltak.

Az „Egyház és világ – a társadalmi keret” című negyedik részben a szerző továbbra is az állam–egyház viszony dilemmáit boncolgatja: Mindszenty saját magára értelmezett közjogi fikcióit legitimista érzületével magyarázza (219–222. old.), majd a fentebb ismertetett „párbeszéd-képtelenség” okait vizsgálja. (222–247. old.) Megjegyezzük, hogy Mindszenty esetében a közjogi funkció alapja nem csak a legitimizmus, hanem a történeti alkotmány, az állami és az egyházi hagyomány volt, ami nem fikció; egy ideig megvolt mind a társadalmi érvényessége, mind az egyházi is. Virt e helyütt bemutatja Prohászka, Márton Áron, Shvoy sikeres párbeszédeit az államhatalommal, melynek fényében kontúrosabban rajzolódik ki az 1945-öt követő párbeszéd elmaradása. Barankovics István működésének bemutatása is ezt a vonulatot erősíti: Barankovics egy párbeszédképes kereszténydemokrata vonulatot igyekezett felmutatni, Mindszenty azonban nem tudott azonosulni e „kompromisszummal”, így szembe helyezkedett az egész Keresztény Demokrata Néppártal. (248–256. old.) Feltehetjük a kérdést: a párbeszédképes keresztény demokrata néppárt reális gondolat volt-e Barankovicsék részéről, vagy még inkább eredményes-e?

A kötet ötödik része a „Politikai küzdőtéren: közjog, államforma, államhatárok” címet viseli, s itt kapott helyet Mindszenty legitimista alapokon nyugvó monarchista kritikája az 1945–46 fordulóján lezajló államforma-vitával kapcsolatban. Mindszenty a köztársasági államformával semmilyen módon nem tudott azonosulni, ifjúkorától élő legitimista érzülete pedig a Habsburg-ház jogos trónigényét tekintette mércének. E közismert ténynek természetesen nem lenne funkciója a kötetben, ha nem ágyazna meg vele a szerző Mindszenty önnön közjogi szerepéről alkotott fikciója bemutatásához, amelynek viszont – fentebb láthattuk – komoly szerepe volt 1945-öt követő magatartásában. Az elemzés itt előre fut az 1970-es évekig, s meggyőzően mutatja ki, hogy az esztergomi érsek mindig is őrizte a maga alkotta közjogi szerep fikcióját – amely elgondolással nem feltétlenül értett egyet a kortárs magyar egyház, idővel pedig Róma sem. (270–289. old.) Érdekes Mindszenty határrevízióval kapcsolatos álláspontjának rekonstruálása, amelyet döntően az amerikai követségen keletkezett iratai alapján mutat be a szerző: ugyanakkor itt már érződik a bíboros fáradtsága, sok esetben pontatlansága, e sajátos emigrációban való elszigetelődése. Ami pedig fontosabb: Virt bemutatja, hogy például Prohászkanál, Márton Áronnál, Nagy Ferencnél vagy Bibó Istvánnál Trianon orvoslása sosem volt pusztán államhatár-kérdés. (303–313. old.)

A kötet következő, hatodik része – „Politikai küzdőtéren: társadalompolitika, pártpolitika, világpolitika” – tematikája pedig nagyban az előző fejezetre épül. Az elemzés újra visszaugrik az egyházpolitikai küzdelmek időszakához, Prohászka fellépéséhez, s regisztrálja, hogy a későbbi főpap a szocializmust nem tartotta eleve ellenséges eszmerendszernek, de annak keresztény kiegészítését követelte. (316–317. old.) A keresztényszociális gondolat bemutatása éppen ezt a koncepciót követi: közismert, az eszmerendszer hazai adaptációjában milyen úttörő szerepe volt Prohászkanak, s e szellemi bázis az egész magyar egyházban idővel megfoganni látszott: Virt elemzi Mindszenty szociális érzékenységének lenyomatait, melyek fontos részét képezik a bíboros életművének. (336–342. old.) A pártpolitikai harcok bemutatása során Mindszenty kigazda „kényszer”orientációjának problematikuságáról ír

a szerző, a Barankovics vezette formációval szembeni harcok kiállítását pedig nagyon negatívan értékeli – mint ahogy Virt egyértelműen fogalmaz Mindszenty politikai szerepvállalásáról: „Politizálása ártalmas volt öneki, és az egyháznak is.” (376. old.) Ez az állítás elsősorban 1956 utáni tevékenységére vonatkozik, mely átvezet a kötet záró fejezetéhez, mely a „Követségi élete és következményei” címet viseli.

E fejezet egy mérhetetlenül magányos, elszigetelt főpap szomorú képét festi föl, aki fiktv közjogi álláspontjáról kritizálja a környező világot, s a valóságtól egyre jobban elszakadva, meggyőződéseinek jogosságában bízva, tehetetlenül szemléli egyrészt a kádári konszolidációt, másrészt a Vatikán új keleti politikáját, melynek ő is sajátos áldozata lesz: a nyugatra távozás, az utolsó évek, érseki székének megüresedetté nyilvánítása már egy más, Mindszentytől idegen világ. A főpap, aki komoly árat fizetett elvei fenntartásáért, s akinek jogvédő tevékenysége példaértékű volt, szembesülni kénytelen visszanyert szabadságával, és egy radikálisan megváltozott világgal.

A szerző köteté Utószavában Mindszenty örökségéhez azt tartja méltónak, ha erőnyeit hibáitól elválasztva mutathatja fel, így egyértelmű példát mutatva az őt tisztelőknak. (439–441. old.)

Néhány apróbb észrevétel. A szerző Barankovicsnál elidőzve utal az 1947-es kékcédulás választásokra, mely győzelmet egyértelműen a „kék cédulák” – azaz az ideiglenesen nem választóközrületükben szavazók igazoló nyomtatványa – törvénytelen használatára vezet vissza. (43. old.) Történettudományunk ma úgy látja, az igazi választási csalás akkor nem ez a visszaélés – tehát a kommunista szimpatizánsok több választóközrületben történő leszavaztatása – volt, hanem az a súlyos intézkedés, melyet Rajk László belügyminiszter fogantatosított, s melynek során a választói névjegyzékből mintegy félmillió szavazópolgárt húztak le, a kommunista párt érdekeinek megfelelően.

Szintén tévesnek érezzük a német kitelepítés történeti háttérének felvázolását. Virt szerint ugyanis azt Moszkvában, Potsdamban és Prágában határozták el, a magyar kormány így inkább csak végrehajtotta a döntést. Sajnos e rosszul rögzült toposszal érdemes röviden foglalkozni, ugyanis 1945–46-ban a helyzet ennél bonyolultabb volt. Potsdamban ugyanis nem hoztak kötelező érvényű határozatot a németek magyar földről történő kitelepítéséről, a kérdéssel pedig kifejezetten és kizárólagosan a magyar kormány kérésére foglalkoztak. (Ezt egyébként kortárs kormánykörökben pontosan tudták.) A németek kitelepítése elsősorban Szabó Dezső nyomán már a két háború közötti honi diskurzusban is jelen volt, 1945 után pedig a Nemzeti Parasztpárt (és a kommunista párt) volt a legfőbb szorgalmazója, de a kiszagda párt hasonlóan támogatta a kitelepítést. Ugyanis a magyar kormány már 1944 decembere óta készült a németek kitelepítésére, Erdei Ferenc belügyminiszter ez irányú tevékenysége közismert. Az, hogy a magyar kormány ilyen irányú tevékenységét aztán a csehszlovák politika maximálisan kiaknázza – megszületett egy erős érv a felvidéki magyarság kitelepítésére, hiszen az elüzendő németek helyére elüszött magyarok kerülhettek volna – már más kérdés, de Virt azon állítása, hogy részben Prágát terheli a németek kitelepítésének felelőssége, teljesen tarthatatlan. Virt szerint Prága felelőssége mellett az is szól, hogy „Romániában például nem volt kitelepítés a háború után.” (75. old.) Ez igaz, de ez nem bizonyítja a csehszlovák felelősséget: sőt inkább azt – és ezt ismerjük a potsdami konferencia előkészítő tárgyalásainak jegyzőkönyveiből –, hogy a román kormány nem kérte ezt a lehetőséget, a magyar viszont igen. Amúgy érdekes, hogy Virt hivatkozik Tóth Ágnes kiváló tanulmányára, de például Potsdam legendáriumának egyik első cáfolója megállapí-

tásait nem veszi figyelembe. (74. old. 110. lábjegyzet) A német kitelepítés szomorú része a magyar történelemnek, Virt pedig Mindszenty kapcsán a kritikus szembenézés, az esetleges botlások analitikus bemutatásának pártján áll: így viszont nem megengedhető, hogy szemet hunyjon a magyar kormány jogfosztó intézkedésén – az őszinte szembenézés jegyében.

Végezetül meg kell említenünk, hogy a mű alapos átolvasása után végig kísértett a kérdés: kivel is vitatkozik Virt László? Ezt a kérdést nehéz megválaszolni, de recenzenseknek úgy tűnik, szerző elsődleges – és sok esetben ki nem mondott – vitapartnerre az a fundamentalista, erősen leegyszerűsítő sémákban gondolkodó katolikus szellemi kör, amely heroizálni szeretné a múlt század jeles magyar egyházi személyiségeit, s kifejezetten Mindszentyt. Lépten-nyomon érezhető, hogy a kötet elsősorban egyfajta dogmatikus gondolkodás ellen irányul – a dogmatizmus szót most negatív, s nem teológiai értelemben használjuk –, amelyet a szerző finom érvekkel szándékozik lebontani: utaltunk rá, ez is lehet egyfajta apologetikus út, minthogy a kötet szereplői, az alternatívák és Mindszenty maga is, alapvetően pozitív megítélés alá esnek.

Hogy a szerző arányos képet rajzolt-e Mindszentyről: kérdés, melyet az olvasónak kell eldöntenie. Két záró megjegyzést azonban tennünk kell: egyrészt megszületett már – igaz, Virt László könyvének megjelenésével egy időben – egy levéltári kutatásokon alapuló, szemléletében modern és világos, a tudományos normákat maradéktalanul betartó Mindszenty-nagymonográfia – BALOGH Margit: *Mindszenty József* című munkája –, amely megnyugtatóan összegzi a bíboros életútját, történelmi szerepét, cselekedeteinek kontextusait. Másrészt – és Virt könyve recenzensek szerint elsősorban ebből a hiányból táplálkozik – égetően sürgős feladat lenne az „alternatívák” szerepének feltárása: Prohászka és Márton Áron ebből a szempontból jól áll, de akár Belon Gellért, akár Shvoy Lajos élete megerme monográfiákat, forráspublikációkat.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy e kötet egyszerre szubjektív és objektív szempontokat érvényesít, tudományos jellegű, de mégsem tudományos a szó szigorú értelmében. Talán népszerűsítő műnek nevezhetnénk, annak viszont néha túl tudományos: egyszóval műfajilag zavarban vagyunk, de ez nem von le semmit a mű értékeiből. Tudományos szempontból elemezve a kötet módszere nem eléggé kidolgozott, az összehasonlítások sok esetben erőltetettnek hatnak, s gyakran érezzük: korántsem biztos, hogy az „alternatívák” valóban alternatívák lehettek volna. Virt gondolatmenete újszerű, kötet felépítése pedig jónak mondható, kitűzött – általunk némileg vitatott – koncepcióját maradéktalanul megvalósítja.

Végezetül le kell szögeznünk: bár a kötet címe szerint elsősorban Mindszentyről szól, érezhető, hogy a könyv igazi hősei az „alternatívák”, elsősorban Prohászka és Márton Áron püspökök, akiknek tevékenysége talán még hangsúlyosabban is jelenik meg, mint Mindszentyé. Néhány helyütt – csak vázlatosan – utaltunk a történeti keret felvázolásának problémáira, esetleges apróbb tévedésekre. Ezek viszont szakmai kritikák: azaz csak a kötet „objektív” részét érintik. Virt László pedig szubjektív iratot tett közzé, amely recenzensek szerint vitáit: szerepét akkor töltheti be, ha a kérdéskör kutatására serkentőleg hat, azaz vitákat gerjeszt, polémiát szül, s a témakör továbbgondolására serkent. (Hogy egyházi berkekben, hívó olvasóknál milyen fogadtatásra talál, recenzenseknek nem feladata megítélni.) Így a kötetet jó szívvel ajánlhatjuk minden olvasónak, aki nem feketén-fehéren akarja látni a múlt század egyházi életét, és kellően kritikus gondolkodásúnak érzi magát ahhoz, hogy egy vitába bevonódjon: olyan vitába, amely egyelőre több kérdést vet föl, mint amennyi megnyugtató választ kínálni tud.